

Magyar csapatok a „véres övezetben”

Ungváry Krisztián: *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944. Esemény – Elbeszélés – Utóélet. Osiris Kiadó, Budapest, 2015.*

Bevezetés

1933–1945 között tizennégymillió polgári személy, fegyvertelen férfiak, nők, gyerekek és idősek haltak erőszakos halált a „véres övezetben”. Itt, a Közép-Lengyelországtól Ukrajnáig, Belorusszián és a balti államokon keresztül Nyugat-Oroszorszáig terjedő térségben vívta harcát két totális diktatúra, s ezen a területen zajlottak le a Hitler és Sztálin politikájával fémjelzett tömeggyilkosság-sorozatok. Ez volt az a térség, ahol a világtörténelem legpusztítóbb konfliktusában, a második világháborúban, a részt vevő katonák fele elesett.¹ Ungváry Krisztián munkája fontos és időszerű hozzájárulás a Timothy Snyder amerikai történész által vizsgált „véres övezetben” lejátszódott eseményekhez. Ungváry célja az volt, hogy feltárja ennek az elképzelt területnek az egy részét 1941–1944 között megszállás alatt tartó magyar katonai alakulatok történetét.²

Ungváry több mint húsz éve folytat alapkutatásokat a témában,³ és aktív részese volt nemcsak a magyar, hanem a Németországban zajló vitáknak, különösen a Wehrmacht megítéléséről, a *Vernichtungskrieg, Verbrechen der Wehrmacht* kiállítás⁴ kapcsán kirobbant polémiainak.⁵ A *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944. Esemény – Elbeszélés – Utóélet* c. könyv, ahogy azt a szerző külön is jelzi,⁶ *A magyar honvédség a második világháborúban* c., 2004-ben megjelent munkája vonatkozó fejezeteinek önálló monográfiává bővített változata.⁷ A több mint tíz évvel ezelőtt megjelent könyv visszafogott szakmai fogadtatásra talált, alaposabb szakrecenzió nem is született a könyvről.⁸ Az ismertetések a megszálló csapatokról szóló fejezetet a könyv csúcspontjának,⁹ a téma részletes bemutatását pedig a kötet külön érdemének tartották.¹⁰

Ungváry könyve egy három évvel ezelőtt kirobbant történészvita gyümölcseként született meg. A Krausz Tamás és Varga Éva által megjelentetett, *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok, 1941–1947* c. mű élénk szakmai vitát váltott ki.¹¹ A terjedelmes eszmecsere főbb pontjai a következők voltak: a magyar csapatok megszállt területen elkövetett bűncselekményei, a kirobbant partizánháború terjedelme és következményei, valamint a közölt dokumentumok (Rendkívüli Állami Bizottság, RÁB) forrásértéke.¹² A néhol heves szakmai disputa anyagából külön kötet is készült.¹³ Ungváry könyve egyfajta összegző történészi válasznak is tekinthető a vitában elhangzottakra.¹⁴

Ugyan a szerző deklarált célja elsősorban az eseménytörténet monografikus leírása, felvillantja a háború társadalomtörténeti vonatkozásainak legjellemzőbbnek tartott részeit is. A szerző ugyanakkor külön kiemeli, hogy ezekben a kérdésekben összefoglaló feldolgozások híján a monografikus igényre törekvés nélkül dolgozott, így csupán érinti, és nem részletezi a hadbírósi eljárások, a munkaszolgálat, a háború tágabb társadalomtörténete, a partizánok és a magyar csapatok, a holokauszt és a megszállás, a nők és a háború viszonyát, valamint az egyes magyar parancsnokságok működésének kérdéscsoportjait. Ungváry tehát arra vállalkozott, hogy az eseménytörténet vonatkozásában „a Magyarországon és Németországban elérhető hadműveleti és bírósági, valamint egyéb anyagok többségének kiértékelésével, valamint a legújabb orosz és német nyelvű szakirodalom felhasználásával egy első kísérletet tegyen a téma monografikus

feldolgozására”.¹⁵ Ez lényegében a megszálló csapatok hadműveleteinek leírását jelenti. Erre vonatkozik tehát az alcímben jelzett esemény szó. Az „elbeszélés” szó forráskezelési és módszertani megfontolásokra utal, vagyis arra, hogy egy eseményt vagy eseménysort több különböző perspektívából jelenít meg. Az „utóélet” pedig azt jelzi, hogy kitér a főbb magyar szereplők háború utáni sorsára is.¹⁶

A könyv tematikus fejezetekre oszlik: elsőként megismerjük a német vezetés megszállással kapcsolatos koncepcióit és a megszállás általános gyakorlatát, majd a szovjet partizánháború megszervezését, a magyar megszállási gyakorlatot, s végül az egyes seregtestek tevékenységének történetét. A könyvet a partizánháborút értékelő, illetve a háború utáni felelősségre vonásokat tartalmazó fejezet zárja.

Források

Ungváry hatalmas mennyiségű levéltári iratanyagot mozgatott meg és épített be könyvébe. Még úgy is a források bőségével kellett küzdenie, hogy a megszálló erők működéséről rendkívül kevés magyar dokumentum maradt az utókorra. Egyetlen hadosztály vagy hadtest hadinaplója sem lelhető fel magyar levéltárakban, s a gyalogezredek iratanyagának 99%-a is hiányzik a levéltári raktárok polcairól. A szerző művének gerincét így a freiburgi Német Szövetségi Levéltárban található német felettes katonai parancsnokságok iratai adják. Szintén felhasználta a Hadtörténeti Levéltár csapatanyagában található korabeli iratokat és a tanulmánygyűjteményben található visszaemlékezéseket, valamint kisebb részben a tábori bíróságok anyagait. Kiegészítő és kontrolljelleggel hasznosította a Budapest Főváros Levéltárában és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában található számtalan nyomozati és bírósági aktát. A szerző nem folytatott orosz levéltári kutatásokat, az ukrán partizániratok forrása Alexander Gogun legújabb könyvében idézett dokumentumrészletek.¹⁷ Mivel Ungváry egy másik történész által megszűrt iratokból dolgozott, a jövőben a témával foglalkozó kutatóknak elsődleges feladata lesz ezeknek az iratoknak a rendszerező feldolgozása.¹⁸ A szerző szórványosan és kiegészítő jelleggel felhasználta a Krausz–Varga szerzőpáros dokumentumkötetében közreadott iratokat,¹⁹ valamint tizenhat, a USC Shoah Foundation által túlélőkkel készített orosz nyelvű interjút.

Historiográfia

Ungváry már az első oldalon leszögezi, hogy a magyar megszállás és a szovjet partizánháború története elválaszthatatlan egymástól.²⁰ Az erre vonatkozó rövid historiográfiai részben a szerző cáfolni igyekszik az ideológiai és politikai elfogultságon alapuló tévképzeteket: magyart és oroszot egyaránt.²¹ Ungváry röviden bemutatja a korábbi magyar, német és orosz szakirodalmi munkákat, ám ezek csak ritkán jelennek meg a fejezetek hivatkozásaiban. Ilyenkor is legtöbbször csak tovább utalnak a mű egészére, mintsem hogy konkrét megállapításokat, trendeket idéznének, vagy ütköztetnék érvelésüket a szerző álláspontjával.²² A szerző hosszan kitér az 1989 előtti szakirodalom problematikusságára, ám kevés helyet szentel annak, hogy miként is foglalkozik a témával a nemzetközi szakirodalom. Mivel a könyvön vörös fonalként halad végig a szovjet partizánháború és az erőszak kölcsönös eszkalációjának témája, érdemes lett volna külön, értékelő historiográfiai részt szentelni a partizánháború gazdag német és szovjet-orosz szakirodalmának. Ez az alfejezet segítette volna az olvasót a szerző későbbi állításainak értékelésében és álláspontjának tágabb keretek közötti elhelyezésében. A néhány oldal terjedelmű összegzés bemutathatta volna azokat a trendeket, amelyek alakították és ma is uralják a külföldi szakirodalmat. A recenzens szívesen olvasott volna több tartalmi vitát a kárhoztatott (vagy akár más) szerzőkkel. Főleg azért, mert a szerző nem vállalkozott a

partizánháború történeti-elvi helyének, valamint a szovjet partizánmozgalom katonai és politikai jelentőségének, szakaszainak bemutatására.²³ Pedig lett volna honnan meríteni, hatalmas a partizánháború nemzetközi szakirodalma. Sajnálatos, hogy még csak említés szintjén sem jelennek meg Armstrong,²⁴ Richter,²⁵ Grenkewich és Glantz,²⁶ Heer,²⁷ Shepherd,²⁸ Slepjan,²⁹ Hill,³⁰ Nolte,³¹ Fritz³² munkái. Különösen fontos lett volna figyelembe venni Philip Blood munkáját, amelyik végigköveti a partizánok (*Partisanenbekämpfung*) és az ún. partizán bandák (*Bandenbekämpfung*) elleni német fellépés evolúcióját és fordulópontjait.³³

Egy kibővített historiográfiai fejezet már csak azért is kulcsfontosságú lett volna, mert, ahogy azt a szerző megjegyzi, a magyar csapatok a német megszállási politika végrehajtói voltak, önálló megszállási politikával nem rendelkeztek.³⁴ A vonatkozó szakirodalmi művek bemutatása végigvezethetett volna a téma történeti feldolgozásának evolúcióján és bevezetett volna azokba az alapproblémákba, amelyekkel Ungváry is próbál megbirkózni.

A Wehrmacht háborúban játszott szerepét az 1990-es évek közepétől kezdve folyamatosan értékelte át a német történettudomány.³⁵ A történészek többsége eltávolodott a „tiszta Wehrmacht”-képtől, és a hitleri katonai gépezetet a megsemmisítő háború (*Vernichtungskrieg*) egyik kivitelezőjeként mutatta be.³⁶ A német szakirodalom rendkívül alapos monográfiákkal rendelkezik a Szovjetuniót megtámadó és megszálló német haderőről (*Ostheer*). Klaus-Arnold Jochen átfogó munkát írt a német megszállási politikáról, külön hangsúlyt helyezve az erőszak és a partizánháború brutalizálódásának okaira.³⁷ Dieter Pohl szintén átfogó kötetet szentelt a német megszállási politikának, részletezve a területen elkövetett erőszak és a partizánháború fázisait, valamint annak lakosságra gyakorolt hatását.³⁸ Johannes Hürter a katonai parancsnokokra fókuszálva tárta fel az *Ostheer* 1941–1942 közötti tevékenységét.³⁹ Az Ungváry könyvében központi jelentőséggel bíró német hátsó területek (*rückwärtiges Heeresgebiet*) történetét és az élükön álló vezetők, így Erich Friderici, Karl von Roques (Dél Hadseregcsoporthoz tartozó), Max von Schenckendorff (Közép Hadseregcsoporthoz tartozó), valamint Franz von Roques (Észak Hadseregcsoporthoz tartozó) tevékenységét Jörn Hasenclever dolgozta fel.⁴⁰ A 2. hadsereg hátsó területi parancsnokságának működését (*Korück 580*), amely jelentős részben lefedte a magyar Keleti Megszálló Csoport területeit, Christian Hartmann elemezte alaposan.⁴¹

Az egyes, megszállás alatt álló szovjet területeken alkalmazott német politikát is feldolgozták Németországban. A partizánháborútól legjobban sújtott fehér orosz területek történetét Christian Gerlach írta meg monumentális monográfiájában (*Kalkulierte Morde*), aki éppen az összecsapások intenzitása miatt külön fejezetet szentelt a partizánháború korszakolásának és részletes bemutatásának.⁴² Bogdan Musial két könyvet is írt a fehér orosz partizánmozgalom történetéről és társadalomtörténeti aspektusairól,⁴³ amit Alexander Brakel (a partizánok és a civil lakosság kapcsolata),⁴⁴ Waiman Wade Beorn (a Wehrmacht szerepe a fehér orosz zsidóság legyilkolásában),⁴⁵ valamint Bernhard Chiari (a fehér orosz lakosság mindennapjait és a kollaborációt feltáró) munkái egészítik ki.⁴⁶ A német megszállás alatt álló északnyugati orosz területek történetét Jürgen Kilian⁴⁷ és Alexander Hill,⁴⁸ a krími megszállási politikát Manfred Oldenburg⁴⁹ és Norbert Kunz dolgozták fel.⁵⁰ Az ukrán területek német megszállási politikájáról többek között Karel Berkhoff,⁵¹ Eric Steinhart⁵² és Kai Struve írtak.⁵³ Ungváry ezek közül néhány munkát ugyan megemlíti, de egy-két hivatkozást leszámítva nem hasznosítja megállapításait.⁵⁴ Nagyban emelte volna tehát a mű értékét egy kibővített, hosszabb és alaposabb, elemző historiográfiai kitekintés és a már meglévő historiográfia tanulságainak mélyebb használata.

A megszállás politikája

A bevezető részt követően „A német megszállási politika és a magyar megszállók” c. fejezet kívánja bemutatni a német megszállási politikát. Ungváry röviden ismerteti az általános megszállási elveket, majd tematikus alfejezetekben tér ki ezek gyakorlati megvalósulására. A szerző leszögezi, hogy nem beszélhetünk egyfajta megszállási politikáról, hanem a különböző hatalmi központok versengésének köszönhetően több, paramétereiben és végrehajtásában is állandóan változó, többfajta területi variáció létezett. Nem volt mindegy, hogy civil vagy a front közelségéhez mérten, katonai igazgatás alá került-e egy terület.⁵⁵ A megszállási politika milyensége azonban legnagyobb részt attól függött, hogy milyen jövőt szántak a területnek a német élettér megvalósításának hitleri tervében. A Szovjetunió megtámadása előtt kidolgozott gazdasági és megszállási tervek – amiket Ungváry röviden még megemlíti – azonban már 1941 őszére-telére átgondolásra szorultak. A német katonai offenzíva lelassulása és az egymással is állandóan versengő, szerepükbe még csak most beletanuló berlini és helyi vezetők konkurenciaharca már korán átírt egyes részletkérdéseket. A központi német megszállási politika 1942–1944 között többszöri változáson ment keresztül, amit területenként változó módon hajtottak végre. Egy rendkívül bonyolult, gazdasági, hadászati és nem utolsósorban ideológiai megfontolások mentén, állandóan változó megszállási politikai mátrix alakult ki a megszállt szovjet területeken.

Ungváry már a fejezet elején jelzi, hogy mindezen kérdéseket csak vázlatosan fogja érinteni, ám általános ismertetése csak az 1941-es év rendkívül rövid, területileg is kizárólag Ukrajnára fókuszáló bemutatására szorítkozik.⁵⁶ Ebben a fejezetben hiányolható az is, hogy nem kizárólag a Wehrmacht volt a hatalom monopolizált birtokosa, sőt, Hitler a katonáknak csak átmeneti szerepet szánt a megszállási politikában. Hermann Göring és rajta keresztül a mezőgazdasági államtitkár, Herbert Backe gazdasági,⁵⁷ Heinrich Himmler és Reinhard Heydrich pedig biztonsági ügyekben rendelkezett komoly hatalommal a megszállt területeken.⁵⁸ A hatalom feldarabolásának, a náci politikai rendszernek voltak a lényeges szereplői a megszállt területeket igazgató vezetők (*Reichskommissar*) is, akiket szintén jobban el kellett volna helyezni a megszállási rendszerben. Erich Kochról, Göring protezsztáltjáról, például szó esik Ukrajna kapcsán, de nem jelenik meg eléggé pregnánsan.⁵⁹ Ukrajna alighanem külön fejezetet érdemelt volna, hiszen a Szovjetunió elleni hadjárat egyik fő célja az ottani természeti kincsek és főleg az élelmiszer megszerzése volt.⁶⁰ Továbbá azért is, mert a térség kiaknázásának módja és mértéke felett éles viták alakultak ki a hadsereg és az Alfred Rosenberg által Berlinből vezetett Keleti Ügyek Minisztériuma között.⁶¹ Legfőképp pedig azért, mert itt tevékenykedett a magyar Nyugati Megszálló Csoport. A fehér orosz területekről pedig egyáltalán nem esik szó, pedig ott működött a Keleti Megszálló Csoport.

Ungváry tematikus alfejezetekben részletezi a német megszállási politika főbb aspektusait. Rövid részekben foglalkozik a lakossággal való bánásmóddal, a német éheztetési politikával, a partizánokkal, a hadifoglyokkal, a kollaboránsokkal valamint a lakossággal való bánásmóddal és a megszállt területeken folyó hétköznappal.⁶² Ezek a részek leíró jellegűek, illetve kisebb esettanulmányok lazán összefűzött csokra. A mégoly érdekes és szemléltető példák azonban nem alkotnak időrendileg vagy területileg koherens egységet, inkább egy-egy terület egy bizonyos időben kimerevített képét adják. Hiányzik azoknak a területileg eltérő trendek bemutatása, amik összessége alkotta az egyes német megszállási politikákat. Mindezek bővebb kifejtése már csak azért is szükséges lett volna, mert ezek a fejezetek lettek volna hivatottak orientálni az olvasót, ám csak kevés strukturált információval szolgálnak a magyar megszálló csapatokra vonatkozó következő fejezetek megértéséhez.

„Az élet a megszállt területen” c. fejezetben dokumentálva van ugyan a berlini központ és a helyi német szervek közötti ellentét, de az okok nincsenek kellőképp kifejtve. Ez abból fakad, hogy nincs külön fejezet a hadjárat- és a megszállási politika eredeti központi

célkitűzéseiről és arról, hogy azok mikor változtak meg (ha megváltoztak), és a helyi szervek hogyan alkalmazkodtak ehhez, illetve a hadjárat kudarcából fakadó helyzethez. Ebbe a fejezetbe illett volna bele annak taglalása is, hogy milyen, részben katonai, főleg azonban politikai okok miatt maradt a terror a megszállók fő eszköze. Érdemes lett volna megvizsgálni azt is, hogy a megtámadott országnak mik voltak a motívumai és főleg: lehetőségei a hódítókkal szembeni védekezés eszközeinek megválasztásában. A készletek és a gyárok, valamint a szakképzett emberek evakuálása és az el nem vihető készletek megsemmisítése egyszerre csökkentette a támadók erejét és az ott maradó lakosság életesélyeit. Egy újabb probléma, hogy a partizánháború központi jelentősége ellenére a könyvben nem található fejezet a német partizánellenes politika központi és az egyes – magyar csapatokat érintő – megszállási övezetek időrendben lebontott szakaszairól. Ez azért furcsa, mert a magyar csapatok tevékenysége elválaszthatatlan az 1941–1944 között többször és területenként eltérő mértékben megvalósuló német gyakorlattól. A könyvben szerepel ugyan egy rövid alfejezet a partizánokkal való bánásmódról, de ez koránt sem fedi le a bonyolult kérdéskört.⁶³

„A partizánháború megszervezése” c. fejezet ezzel szemben jól megírt és információban gazdag része a könyvnek. Ungváry definiálja, hogy azokat tekinti partizánnak, akik „közvetve vagy közvetlenül Moszkvából irányított vezetés alatt álltak és legalább elvileg a megszállók elleni harcra szervezték őket”.⁶⁴ A szerző ebben a részben bemutatja a szovjet partizánmozgalom kialakulását és a magyar erővel szemben álló partizáncsoportokat, ami később fontos lesz a keleti megszálló csoport tevékenységének megértéséhez.

A könyv egynegyedénél tartva jutunk el a magyar csapatok és a németek közötti kapcsolat tárgyalásához. Ez a rendkívül rövid, mindössze ötoldalas alfejezet csupán a német titkos tábori rendőrség (*Geheime Feldpolizei*, GFP), a biztonsági szolgálat (*Sicherheitsdienst*, SD) és a Himmlernek közvetlenül alárendelt felsőbb rendőri és SS-vezető (*Höhere SS und Polizei Führer*, HSSPF) közötti kapcsolatot mutatja be nagy vonalakban. Nem tudjuk meg azonban, hogy milyen volt a kapcsolat a magyar megszálló alakulatok vezetői és a különböző német katonai és civil hatóságok között. Kulcsfejezet lehetett volna tehát „A Wehrmacht és a honvédség”, valamint „Az SS és a honvédség” alfejezetek. Itt azonban csak egy-egy kiragadott esetet mutat be a szerző, mintsem hogy rendszerező bemutatást kapnánk. Még említés szintjén sem jelennek meg a Krausz–Varga páros által közölt kihallgatási jegyzőkönyvek, amik tudósítanak a Keleti Megszálló Csoport és a német hátsó területek parancsnokai közötti viszonyról. Itt különösen Zachár Sándor (Keleti Megszálló Csoport törzsparancsnoka), valamint Álgya-Pap Zoltán (105. hadosztály parancsnoka) kihallgatási jegyzőkönyveit lett volna érdemes felhasználni.⁶⁵

A könyv szempontjából szintén fontos szintetizáló rész lehetett volna „A megszálló csapatok magyar vonalon kapott irányelvei” c. alfejezet, amely azonban mindössze két és fél oldal terjedelemben ad számot erről a kulcsfontosságú kérdésről. Különösen fontos lett volna azoknak a megszállási irányelveknek az ismertetése, amelyek fennmaradtak a magyar megszálló csapatok iratai között.⁶⁶ Különösen a vezérkari főnökség 4. osztálya által 1942 áprilisában kiadott, „A folyó háború tapasztalatainak ismertetése” c. füzet ért volna meg alaposabb bemutatást és elemzést.⁶⁷ Ungváry idézi Szabó László vezérőrnagy szovjet fogságban készült kihallgatási jegyzőkönyvét, ami szerint az 5. hadosztály parancsnoka még csak nem is látta a 10. sz. direktívát.⁶⁸ Ezt a nehezen hihető állítást azonban cáfolja a fent már idézett Zachár Sándor, aki szerint minden hadosztály-, ezred- és különálló egység parancsnoka megkapta és végrehajtotta a direktívában foglaltakat.⁶⁹ A magyar csapatok kiküldésének felső politikai indokain túl nem olvashatunk arról sem, hogy milyen utasítások érkeztek Budapestről a csapatok felé, mi volt a vezérkari főnökség és a honvédelmi miniszter szerepe a megszállási politika alakításában. Vagy egyáltalán arról, hogy ki és hogyan befolyásolta a magyar megszállási politikát.

„A magyar csapatok viselkedése” c. fejezetben foglaltak (eljárás a lakossággal, fosztogatás, nők, hadbíróági ítéletek a megszállt területen) rendkívül sok, érdekes részletet adnak a megszálló csapatok mindennapjainak értékeléséhez. Ungváry több tucat esetet válogatott ki hangyaszorgalommal a korabeli hadbíróági és a háború után keletkezett bírósági iratokból, valamint csapatanyagból. A könyv e lapjain döbbenetes részletek tárulnak fel a háború és a megszállás mindennapjaiból. A térben és időben is elkülönülő esetetek közül talán a harácsolással kapcsolatban tudunk levonni általános következtetéseket: egyszerűen azért, mert ez volt a megszálló hadsereg egyik legnagyobb és legjobban dokumentált problémája. A szerző által bemutatott többi esetben azonban nem tudunk levonni általános megállapításokat, mivel azok még csak megszálló csoportonként sincsenek lebontva.

A magyar megszálló csapatok

1941 júliusa és októbere között a Gyorshadtest és a Kárpát-csoport, októbertől pedig a Magyar Megszálló Csoport Parancsnokság alakulatai láttak el megszállási feladatokat a Szovjetunió egyes területein. 1942 februárjától a Keleti és Nyugati Megszálló Csoport Parancsnokság alá beosztott csapatok azonban eltérő veszélyességű területeken tevékenykedtek. A Nyugati Csoport a Dnyeper folyótól nyugatra, a Keleti Csoport Brjanszk–Kurszk–Csernyigov térségében látott el megszállási feladatokat. Egyes műszaki alakulatok azonban eljutottak egészen a Kaukázusig, sőt egy egység az Elbrusz lábáig hatolt. Kijevben, Kurszkban, Harkovban, Poltavában és Vinnicjában a megszálló csapatokat kiszolgáló egységek alakítottak magyar állomásparancsnokságokat. Ungváry szerint a Pripjaty folyó mocsaraitól délre alig akadt olyan nagyobb város, ahol ne jött volna létre nagyobb magyar parancsnokság.⁷⁰

A megszálló csapatokat tárgyaló részek a könyv mintegy felét teszik ki: a Nyugati Megszálló Csoportról hetven, a Keletiről kétszer annyi, száznegyvenkét oldal szól. Ungváry ugyanakkor mindössze öt oldalt szentel a nyugati megszálló csoport tevékenységének (192–198.) és tíz oldalt a területen 1941 júliusa és decembere közt lezajlott tömeggyilkosságok leírásának (198–207.). Az ezen megszálló csoport tevékenységével foglalkozó fejezet mintegy nyolcvan százalékát pedig a 49/II. zászlóalj tömeggyilkosságokban való részvételét bemutató esettanulmány és annak szociálpszichológiai elemzése adja (207–262.).⁷¹ A csoport alakulatairól csupán azt tudjuk meg, hogy azt két gyalogdandár adta (121., 124.), amelyek az ukrajnai Wehrmacht-parancsnokság alárendeltségében működtek. A szerző szerint ezek az egységek „aránylag békés körülmények között” tevékenykedtek, ám pár oldalas leírason túl nem tudunk meg többet a csoport működéséről, az alakulatok felépítéséről, életéről, megszálló tevékenységéről. Csak a 311. oldalon derül ki, hogy 1942 decemberében 8250 katona és kb. 3000 munkaszolgálatos volt a csoport létszáma. A nyugati csoportról aztán legközelebb a 327. oldalon olvasunk, ahol megtudjuk, hogy 1943 februárjában a 2. hadsereg VII. hadteste vette át a Nyugati Megszálló Csoport parancsnokságát.

A nyugati megszálló csoport a hat közigazgatási egységből (*Generalkommissariat*) álló Ukrajna Birodalmi Komisszariátus (RKU) területén tevékenykedett. A területet megszállás alatt tartó német katonai és civil közigazgatási szervek politikája, tevékenysége 1941–1944 között többszöri változáson ment keresztül, ám ennek az eseménytörténetéről is alig tudunk meg valamit. Hiányzik annak a részletes leírása is, hogy milyen szerepet játszottak a terület német megszállási politikájában a magyar egységek. Ezt már csak azért is különösen fontos lett volna, mert egyes területeken más és más módon érvényesültek az állandóan változó központi utasítások. A bővebb kifejtés már csak azért is elkelt volna, mert a gajsini esettanulmány egy döbbenetes eseménysort mutat be, az azonban nem derül ki, hogy ez mennyire volt része a nyugati megszálló csoport általános tevékenységének.

A Gajsin faluban és környékén 1942. április és május között lezajlott tömeggyilkosságok magyar katonai résztvevőiről szóló megdöbbentő és rendkívül alaposan kidolgozott fejezet a könyv csúcspontja. A szerző a Pápa Nándor és társai ügyének közel ezeroldalas bűnügyi iratait használta fel a tömeggyilkosságokban történt magyar részvétel rekonstruálásához. A szerző, megtörve az eseménytörténeti elbeszélést külön kitér a háború utáni eljárás anomáliáira, és elemzi az eljárás alá vontak későbbi hozzáállását a gyilkosságokhoz. Ez a megoldás komplexen mutatja be az ilyen és hasonló ügyek feldolgozásának buktatóit. A magyar résztvevők legapróbb részletekig kidolgozott története azonban nincs beágyazva a terület általános megszállási történetébe, egyszerre csak beleszöppenünk a Gajsin és környéke (*Gebietskommissariat Gajsin*) körül lezajlott eseményekbe. Ez azonban csak egy apró állomása a holokauszt ukrainai, azon belül is a zsitomiri térségbeli (*Generalbezirk*) történetének. A hetvenes évek elején történt kísérlet a területet igazgató német közigazgatási szervek, csendőri, biztonsági, katonai (*Ortskommandantur I/275*) és rendőri egységek (*Polizeibataillon 304*) felelősségre vonására. A vizsgálat aktái megtalálhatóak a német levéltárakban,⁷² a zsitomiri térség megszállási politikáját pedig Wendy Lower feldolgozta.⁷³

Az olvasóban mindezek után felmerül a kérdés, hogy mégis miként értékelhető a Nyugati Megszálló Csoport többi alakulatának a tevékenysége az ukrainai holokausztban. A fejezet azonban egy éles kanyarral az RKU területén meggyilkoltak számával zárul. A majd kétszer olyan hosszúságú „Keleti Megszálló Csoport” rész aprólékos had- és eseménytörténeti részével szemben tehát az olvasónak hiányérzete támad a Nyugati Megszálló Csoportról olvasva. Ungváry megjegyzi, hogy 1942 nyaráig egyetlen visszaemlékező sem említ partizántevékenységet a Nyugati Megszálló Csoport területén, s értelmezése szerint így a zsidó lakosságot kell érteni a jelentésekben megjelenő „bandák” szó alatt (227.). A fejezetet olvasva több megválaszolatlan kérdése is akad az olvasónak: mi történt a Nyugati Megszálló Csoport területén 1942 nyara előtt, s milyen partizánellenes harci cselekményekben vettek részt 1943 februárjáig? Milyen volt az együttműködésük a helyi német és ukrán közigazgatási szervekkel? S legfőképp, össze lehet-e hasonlítani a Keleti és Nyugati Megszálló Csoport megszállási politikáját? Mik voltak a különbségek, s ha voltak, azok mire vezethetőek vissza?

Ungváry könyvének legnagyobb újdonsága a Keleti Megszálló Csoport (később VIII. hadtest) és a VII. hadtest (volt Nyugati Megszálló Csoport) történetének megírása. A könyv harmadát kitevő fejezet részletesen bevezeti az olvasót a partizánellenes hadműveletek eseménytörténetébe és a szemben álló partizánegységek akcióiba. A fejezet erénye, hogy a hadászati eseményeket a szemben álló felek iratainak kölcsönös és egymásra vonatkoztatott felhasználásával mutatja be, kiegészítve azokat a magyar résztvevők későbbi visszaemlékezéseivel. A fejezet további érdeme, hogy a szerző bemutatja a különböző partizánalakulatokat és különböző akcióikat is, így mindkét fél szemüvegén keresztül szemlélhetjük a partizánháború történéseit.

Felelősségre vonás

A könyv utolsó fejezete (407–434.) az 1945 utáni felelősségre vonások történetét vizsgálja meg mikro-esettanulmányok felhasználásával. A szovjet büntetőeljárások közül a szerző tizenegy esetet mutat be, s képet kapunk az NKVD, valamint a szovjet katonai bíróságok eljárásairól és joggyakorlatáról az altábornagytól (Bakay Szilárd) a gépkocsi-műszaki szerelőig (Verrasztó Bálint). Különösen érdekes a magyar Igazságügyi Minisztériumban 1963-tól működő különbizottság említése (414.), ami a jogtalanul vagy jogellenes eljárásokban elítéltek rehabilitálását végezte a szovjet szervekkel együttműködve. A magyar

büntetőeljárások 1945-től kezdődő stációit 14 üggyel szemlélteti a szerző, majd a fejezet a rendszerváltozáson is átível, és Jány Gusztáv – Ungváry szerint jogtalan – rehabilitációjának elemzésével zárul.

A könyv végére érve az ebben a fejezetben is kavargó nevek, rendfokozatok rávilágítottak arra, hogy mennyire fontos lett volna egy olyan összefoglaló, szemléltető táblázat, amely felsorolja az egyes megszálló alakulatokat és az azokat vezető tiszteket.

Kitekintés

A felsorolt hiányosságok ellenére Ungváry munkája a témakör eddig egyetlen, megkerülhetetlen alapműve.⁷⁴ A szerző csatlakozott azon külföldi szerzők szűk csoportjához, akik feldolgozták országuk csapatainak részvételét a Szovjetunió megszállásában.⁷⁵ Ahogy azonban Ungváry is megjegyzi, munkája csupán az első lépés a magyar megszálló csapatok történetének feldolgozásában, sok kérdés még tisztázatlan. Munkáját a levéltárakban százával elfekvő háborús bűnperek anyagainak feldolgozásával és az ukrán, fehérorosz, orosz levéltárakban található anyagok szisztematikus feltárásával lehet és kell is kiegészíteni. Az itt található iratanyagok ugyanis még sok meglepetést okozhatnak a szorgalmas kutatóknak. Ehhez azonban az kell, hogy egy levéltári-történeti együttműködés keretében magyar kutatók is hozzáférést kapjanak az ún. magyar katonai zsákmányanyaghoz. Vagyis azokhoz a korabeli csapatanyagokhoz, amelyeket a Vörös Hadsereg gyűjtött be 1944–1945-ben.⁷⁶ Bonhardt Attila, a Hadtörténelmi Levéltár igazgatója szerint rengeteg magyar vonatkozású anyag található ezekben a levéltárakban, de kutatásukat jelentősen megnehezíti, hogy ezek az iratok még mindig az orosz belügyminisztérium kezelésében vannak, s az orosz törvények értelmében a hozzáférés csak akkor lehetséges, ha azokról orosz nyelvű fordítás is készül.⁷⁷ Több, eltérő szabályozású levéltárról beszélünk, s az azokhoz való kutatói hozzáférés is eltérő. Mindez azonban sikerült a német történészeknek nem kevés pénz, együttműködés és állhatatos munka segítségével. A német állam és kutatói ugyanis a kilencvenes évek eleje óta rendkívül jó viszonyt alakítottak ki az orosz, belorusz és ukrán levéltári szervekkel, s így alapművek sokaságát tudták megírni a feltárt több millió oldalnyi dokumentum segítségével. Az Orosz Föderáció Védelmi Minisztériumának Központi Archívuma (Central'nyj archiv Minoborony Rossi, CAMO) például 2–2,5 millió oldalnyi német katonai zsákmányanyagot őriz a Moszkva közeli Podolszkban.⁷⁸ A német-orosz együttműködés olyan szintre emelkedett, hogy a CAMO 500-as fondjában található iratokat 2018 végéig az interneten is elérhetővé teszik. Az iratok egy része már most is olvasható német és orosz nyelven.⁷⁹ A német iratok mennyiségéből és minőségéből kiindulva bátran ki lehet jelenteni, hogy a magyar megszállási politika történetét alapvetően befolyásolnák ezek a magyar katonai iratok. Ungváry mindezek feltárására egyedül nem vállalkozhatott. Ez egy olyan, többéves, rengeteg előkészítő munkát és pénzt igénylő projekt kell hogy legyen, amelyik nyitott a magyar történész- és levéltáros szakma felé.

A Krausz-Varga szerzőpáros által közölt dokumentumválogatás – ami nem a zsákmányanyag, hanem kihallgatási jegyzőkönyvek és különböző szovjet állami jelentések gyűjteménye – ugyanakkor rávilágított arra, hogy mennyi további értékes anyag lapulhat más levéltárakban is. Ungváry könyve ugyanakkor megmutatta, hogy az eddig feldolgozatlan magyar katonai megszállás története nem volt indokolható a források hiányával.⁸⁰ Remélhetőleg nem kell újabb tíz évet várni, amíg megjelenik egy újabb munka a magyar megszálló csapatok történetének további aspektusairól.

-
- ¹ Snyder, 2010: 8, 20. A könyv szakszerű ismertetését adja Kálmán, 2013.
- ² Ungváry, 2015: 17, 175.
- ³ Főbb munkái: Ungváry, 2002; 2004; 2005; 2005a; 2005b; 2005c; 2007; 2007a; 2007b; 2013; 2014; 2014a.
- ⁴ A vitáról lásd bővebben Prantl, 1997; Thiele, 1997.
- ⁵ Bartov, 2000; Ganzenmüller, 2001; Ungváry, 1999; 1999a; 1999b; 1999c.
- ⁶ Ungváry, 2015: 11.
- ⁷ A recenzens által feltárt teljes, illetve részbeni tartalmi egyezések: Ungváry, 2005: 38–41, 44, 46–49, 51–98, 102–106, 116–121, 129–155, 161, 207–216, 221–228.
- ⁸ A könyvről született recenziók: Galló, 2005; Szentpály-Juhász, 2005; Pödör, 2007; Marsai, 2010.
- ⁹ Rainer M., 2005.
- ¹⁰ Pelle, 2005.
- ¹¹ Krausz-Varga, 2013.
- ¹² Máthé, 2013; Számvéber, 2013; Krausz-Varga, 2013; 2013a; 2013b; Krausz, 2014; Ungváry, 2013; 2014a.
- ¹³ Gémesi, 2013.
- ¹⁴ A kötetről eddig megjelent kritikák: Kertész, 2016; Krausz, 2016; Máthé, 2016.
- ¹⁵ Ungváry, 2015: 19.
- ¹⁶ Uo. 407–434.
- ¹⁷ Gogun, 2015; Gogun, 2016.
- ¹⁸ Az orosz szakirodalomra vonatkozóan lásd Anderson, 1999: 593, 11. lj.; Brakel, 2007: 393–394, 2–3. lj.; 2010: 95–96, 2–9. lj.
- ¹⁹ Ungváry, 2015: 118, 206, 280, 294–295, 327, 332, 342, 370, 411.
- ²⁰ Uo. 9.
- ²¹ Uo. 14–17.
- ²² Ungváry, 2015: 31, 9. lj.
- ²³ A téma szakirodalmáról lásd bővebben Shepherd, 2009; Slepjan, 2010.
- ²⁴ Armstrong, 1964.
- ²⁵ Richter, 1998.
- ²⁶ Grenkewich–Glantz, 1999.
- ²⁷ Heer, 1999.
- ²⁸ Shepherd, 2004.
- ²⁹ Slepjan, 1994; 2006.
- ³⁰ Hill, 2005.
- ³¹ Nolte, 2005.
- ³² Fritz, 2011.
- ³³ Blood, 2006.
- ³⁴ Uo. 25.
- ³⁵ A téma historiográfiájáról lásd Müller-Überschär, 2008. A német megszállási politika 1980-as évek előtti historiográfiájáról lásd Schulte, 1989.
- ³⁶ Heer et al., 1996; Müller-Volkman; 1999. Pohl, 1999; Verbrechen der Wehrmacht, 2002.
- ³⁷ Jochen, 2005.
- ³⁸ Pohl 2009. Átfogó képet ad Mulligan, 1988.
- ³⁹ Hürter, 2006.
- ⁴⁰ Hasenclever, 2010.
- ⁴¹ Hartmann, 2009. A Korück 580 jelentőségéről lásd Ungváry, 2015: 30.
- ⁴² Gerlach, 1999: 859–1052.
- ⁴³ Musial, 2004; Musial, 2009.
- ⁴⁴ Brakel, 2007; Brakel, 2009.
- ⁴⁵ Beorn, 2014.
- ⁴⁶ Chiari, 1998.
- ⁴⁷ Kilian, 2012.
- ⁴⁸ Hill, 2005.
- ⁴⁹ Oldenburg, 2005.
- ⁵⁰ Kunz, 2004.
- ⁵¹ Berkhoff, 2004.
- ⁵² Steinhart, 2015.

-
- ⁵³ Struve, 2015.
⁵⁴ Ungváry, 2015: 100, 109, 149.
⁵⁵ Uo. 25.
⁵⁶ Uo. 25-36.
⁵⁷ Alleweldt, 2011.
⁵⁸ Gerwarth, 2011; Longerich, 2012.
⁵⁹ Meindl, 2007.
⁶⁰ Arnold—Lübbbers, 2007; Benz, 2011; 2014; Collingham, 2011; Dieckmann—Quinkert, 2015; Kay, 2006; 2006a; Lübbbers, 2010.
⁶¹ Zellhuber, 2006.
⁶² Ungváry, 2015: 36-86.
⁶³ Uo. 51–55.
⁶⁴ Ungváry, 2015: 87–109.
⁶⁵ Krausz–Varga, 2013: 47–65, 94–104.; Álgya-Pap Zoltán kihallgatási jegyzőkönyvei, 1947. október 21., október 26., november 5–6.; Zachár Sándor kihallgatási jegyzőkönyvei, 1947. október 18., november 3.
⁶⁶ A partizánellenes gyakorlathoz lásd Fóris, 2015c.
⁶⁷ Krausz–Varga, 2013a: 326–328.
⁶⁸ Ungváry, 2015: 118. A bandaharcok értékeléséről lásd Szabó, 1944.
⁶⁹ Krausz–Varga, 2013: 101.; Zachár Sándor kihallgatási jegyzőkönyve, 1947. november 3.
⁷⁰ Ungváry, 2015: 191–192.
⁷¹ A szerző röviden kitér az 50/I. zászlóalj gajsini tevékenységére is. Ungváry, 2015: 210–213.
⁷² StAM, 320 Js 157-158/74. 1–12. kötet. BArch, AR-Z 20/63. B 162/6150–6170. kötet. IfZ, Gi. 01.06/1–2. kötet; Gy 34.
⁷³ Lower, 2005.
⁷⁴ Lásd különösen Fóris Ákos, az ELTE BTK-n tanuló történész doktorandusz munkáit: Fóris, 2014; 2014a; 2014b; 2015; 2015a; 2015b; 2015c.
⁷⁵ A témában összefoglaló munka: Müller, 2007. Korábról lásd Hillgruber, 1960. Olaszországra vonatkozóan lásd például: Schlemmer, 2005; 2005a.
⁷⁶ Varga, 2014.
⁷⁷ Levéltárosok Egyesülete, 2015: 4.
⁷⁸ Hürter–Uhl, 2015: 582–587.
⁷⁹ <http://wwii.germandocsinrussia.org/de/nodes/1-bestand-500>
⁸⁰ Sipos, 2014: 91.; Szabó, 2013: 315–323.

Levéltári források

Bundesarchive, Ludwigsburg (BArch)

AR-Z 20/63. B 162/6150–6170. kötet. Tötungsverbrechen an ukrainischen und rumänischen jüdischen Zwangsarbeitern im Bauabschnitt Gaisin der Durchgangsstraße (DG) IV in den Jahren 1942 bis 1944.

Institut für Zeitgeschichte (IfZ)

Gi. 01.06/1-2. Zwangsarbeitern im Bauabschnitt Gaisin der Durchgangsstraße IV Einstellungsverfügung, 1970. május 26.

Gy 34. Karl Deckert és társai, Abschlussbericht, 1974. április 10.

Staatsarchiv München (StAM)

320 Js 157–158/74. Karl Deckert és társai, 42536/1–12. kötet.
Ermittlungen gegen Angehörige von Zivilverwaltung,
Gendarmerie, Sicherheitspolizei, Ortskommandantur I/275
und Polizeibataillon 304 wegen Verbrechen im
Gebietskommissariat Gaissin/Generalbezirk Shitomir
(Ukraine) 1941–1944.

Hivatkozott irodalom

Alleweldt, 2011

Alleweldt, Bertold: *Herbert Backe. Eine politische Biographie*. Wissenschaftlicher Verlag.

Anderson, 1999

Anderson, Truman O.: Incident at Baranivka: German Reprisals and the Soviet Partisan Movement in Ukraine, October–December 1941. *The Journal of Modern History*, 3. sz. 585–623.

Armstrong, 1964

Armstrong, John A. (ed.): *Soviet Partisans in World War*. University of Wisconsin.

Arnold, 2005

Arnold, Klaus Jochen: *Die Wehrmacht und die Besatzungspolitik in den besetzten Gebieten der Sowjetunion. Kriegführung und Radikalisierung im Unternehmen Barbarossa*. Duncker – Humblot.

Arnold–Lübbbers, 2007

Arnold, Klaus Jochen – Lübbbers, Gert C.: The Meeting of the Staatssekretäre on 2 May 1941 and the Wehrmacht: A Document up for Discussion. *Journal of Contemporary History*, 4. sz. 613–626.

Bartov, 2000

Bartov, Omer et al.: *Bericht der Kommission zur Überprüfung der Ausstellung „Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944“*. http://www.his-online.de/fileadmin/user_upload/pdf/veranstaltungen/Ausstellungen/Kommission_sbericht.pdf (utolsó letöltés: 2016. március 27.).

Benz, 2011

Benz, Wigbert: *Der Hungerplan im Unternehmen Barbarossa 1941*. Wissenschaftlicher Verlag.

Benz, 2014

Benz, Wigbert: *Hans-Joachim Riecke, NS-Staatssekretär. Vom Hungerplaner vor, zum „Welternährer“ nach 1945*. Wissenschaftlicher Verlag.

Beorn, 2014

Beorn, Waiman Wade: *The Wehrmacht and the Holocaust in Belarus*. Harvard University Press.

Berkhoff, 2004

Berkhoff, Karel Comelis: *„Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine Under Nazi Rule“*. Harvard University Press.

Blood, 2006

Blood, Philip W.: *Hitler's Bandit Hunters. The SS and the Nazi Occupation of Europe*. Potomac Books, Washington D.C.

Brakel, 2007

Brakel, Alexander: „Das allergefährlichste ist die Wut der Bauern“. Die Versorgung der Partisanen und ihr Verhältnis zur Zivilbevölkerung. Eine Fallstudie zum Gebiet Baranowicze 1941–1944. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 3. sz. 393–424.

Brakel, 2009

Brakel, Alexander: *Unter Rotem Stern und Hakenkreuz. Baranowicze 1939 bis 1944. Das westliche Weißrussland unter sowjetischer und deutscher Besatzung*. Paderborn: Schöningh.

Brakel, 2010

Brakel, Alexander: The Relationship between Soviet Partisans and the Civilian Population in Belorussia under German Occupation, 1941–1944. In: Shepherd, Ben — Pattinson, Juliette: *War in a Twilight World. Partisan and Anti-Partisan Warfare in Eastern Europe, 1939–45*. Palgrave Macmillan. 80–101.

Chiari, 1998

Chiari, Bernhard: *Alltag hinter der Front. Besatzung, Kollaboration und Widerstand in Weißrußland 1941–1944*. Droste Verlag.

Collingham, 2011

Collingham, Lizzie: *The Taste of War: World War II and the Battle for Food*. Penguin Press.

Dieckmann — Quinkert, 2015

Dieckmann, Christoph — Babette Quinkert: *Kriegführung und Hunger, 1939–1945. Zum Verhältnis von militärischen, wirtschaftlichen und politischen Interessen*. Wallstein Verlag.

Fóris, 2014

Fóris Ákos: Holokauszt a Nyugati Megszálló Csoport területén a levéltári források tükrében. In: Krausz Tamás – Barta Tamás: *Az antiszemitizmus történeti formái a cári birodalomban és a Szovjetunió területein*. Russica Pannonicana, Budapest, 2014. 144–165.

Fóris, 2014a

Fóris Ákos: Fotódokumentumok a magyar megszálló csapatok szovjet területeken elkövetett bűncselekményeiről. In: Krausz Tamás – Barta Tamás: *Az antiszemitizmus történeti formái a cári birodalomban és a Szovjetunió területein*. Russica Pannonicana. 341–354.

Fóris, 2014b

Fóris Ákos: Holokauszt a Nyugati Megszálló Csoport területén. Az Államvédelmi Hatóság Ügyészi Kirendeltségének jelentése Pápa Nándor és társai ügyében, 1950. január 12. *Eszmélet*, tavasz. 167–184.
http://epa.oszk.hu/01700/01739/00086/pdf/EPA01739_eszmelet_2014_101_tavas_z_167-184.pdf

Fóris, 2015

Fóris Ákos: A Szovjetunió elleni háború képe a háború utáni felelősségre vonásban. In: Szabó Tünde — Szili Sándor (szerk.): *Háborúk és békék. Hagyomány és megújulás a szláv népek történelmében és kultúrájában V. A 2015-ös tudományos felolvasóülés anyaga*. Szláv Történeti és Filológiai Társaság, Szombathely. 78–91.

Fóris, 2015a

Fóris Ákos: Eljárások a magyar katonák által a Szovjetunió területén elkövetett háborús bűntettek ügyében – esettanulmány. Takács Gyula és társainak ügye. In: Kántor B. – Mihalik B. V. – Zarnóczki Á. (szerk.): *Tanulmányok Badacsonyból III. Fiatal Levéltárosok Egyesülete*, Budapest, 135–158.

Fóris, 2015b

Fóris Ákos: Partizán- és zsidópolitika a keleti fronton. In: Szvák Gyula (szerk.): *A mi ruszisztikánk: tanulmányok a 20/25. évfordulóra*. /Ruszisztikai könyvek, XL./ Magyar Ruszisztikai Egyesület, Budapest. 329–349.

Fóris, 2015c

Fóris Ákos: A magyar 2. hadsereg megszálló tevékenysége a Szovjetunióban. Adalékok a magyar partizánellenes politikához a keleti fronton. In: *Európa periferiáján. Jubileumi kötet*. /MOSZT Könyvek, 7./ PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Budapest. 287–304.
http://moszt.tti.btk.pte.hu/sites/moszt.tti.btk.pte.hu/files/files/moszt_konyvek_7_b_ebesi_korrigalt3_vegl.pdf (utolsó letöltés: 2016. március 27.)

Fritz, 2011

Fritz, Stephen G.: *Ostkrieg: Hitler's War of Extermination in the East*. The University Press of Kentucky.

Galló, 2005

Galló Krisztián: Ungváry Krisztián: A magyar honvédség a második világháborúban. *Hadtörténelmi közlemények*, 1–2. sz. 332–335.

Ganzenmüller, 2001

Ganzenmüller, Jörg: Ungarische und deutsche Kriegsverbrechen in der Sowjetunion 1941–1944. Eine Kleine Konferenz in Freiburg und die methodischen Probleme eines Vergleichs. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 49. sz. 602–606.

Gerlach, 1999

Gerlach, Christian: *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941 bis 1944*. Hamburger Edition.

Gerwarth, 2011

Gerwarth, Robert: *Hitler's Hangman. The Life of Heydrich*. Yale University Press.

Gémesi, 2013

Gémesi Ferenc (szerk.): *A magyar megszállás – vajúzó nemzeti önismeret. Válasz a kritikákra*. Russica Pannonicana.

Gogun, 2015

Gogun, Alekszandr: *Stalins Kommandotruppen 1941–1944. Die ukrainischen Partisanenformationen*. IbidemVerlag.

Gogun, 2016

Gogun, Alekszandr: Az ukrán nacionalistákról, a holokausztról és a tudományos tisztességről – válasz Krausz Tamás vádjaira.
<http://mult-kor.hu/az-ukran-nacionalistakrol-a-holokausztról-es-a-tudomanyos-tisztességről---valasz-krausz-tamas-vadjaira-20160225> (utolsó letöltés: 2016. március 27.)

Grenkewich–Glantz, 1999

Grenkevich, Leonid D. – Glantz, David M.: *The Soviet Partisan Movement, 1941–1944. A Critical Historiographical Analysis*. Frank Cass.

Harsányi, 1966

Harsányi János: *Magyar szabadságharcosok a fasizmus ellen. Dokumentumok a magyar antifaszista ellenállási mozgalom történetéből 1941–1945*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest.

Hartmann, 2004

Hartmann, Christian: Verbrecherischer Krieg – verbrecherische Wehrmacht? Überlegungen zur Struktur des deutschen Ostheeres 1941–1944. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1. sz. 1–75.

Hartmann, 2009

Hartmann, Christian: *Wehrmacht im Ostkrieg. Front und militärisches Hinterland, 1941/42*. R. Oldenbourg Verlag.

Hasenclever, 2010

Hasenclever, Jörn: *Wehrmacht und Besatzungspolitik in der Sowjetunion. Die Befehlshaber der rückwärtigen Heeresgebietes, 1941–1943*. Ferdinand Schöningh.

Heer, 1999

Heer, Hannes: *Tote Zonen. Die deutsche Wehrmacht an der Ostfront*. Hamburger Edition.

Heer et al., 1995

Heer, Hannes et al. (szer.): *Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wehrmacht 1941–1944*. Hamburger edition.

Hesse, 1993

Hesse, Erich: *Der sowjetische Partisanenkrieg 1941–1944 im Spiegel deutscher Kampfanweisungen und Befehle*. Göttingen.

Hill, 2005

Hill, Alexander: *The War behind the Eastern Front. The Soviet Partisan Movement in North-West Russia, 1941–1944*. Frank Cass.

Hillgruber, 1960

Hillgruber, Andreas: Der Einbau der verbündeten Armeen in die deutsche Ostfront 1941–1944. *Wehrwissenschaftliche Rundschau*, 10. sz. 659–682.

Hürter, 2007

Hürter, Johannes: *Hitlers Heerführer. Die deutschen Oberbefehlshaber im Krieg gegen die Sowjetunion 1941–42*. Oldenbourg Verlag.

Hürter–Uhl, 2015

Hürter, Johannes – Uhl Matthias: Hitler in Vinnica. Ein neues Dokument zur Krise im September 1942. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 4. sz. 581–642.

Kay, 2006

Kay, Alex J.: *Exploitation, Resettlement, Mass Murder. Political and Economic Planning for German Occupation Policy in the Soviet Union, 1940–1941*. Berghahn Books.

Kay, 2006a

Kay, Alex J.: Germany's Staatssekretäre, Mass Starvation and the Meeting of 2 May 1941. *Journal of Contemporary History*, 4. sz. 685–700.

Kálmán, 2013

Kálmán Mihály: Európa hamvvedre. (Timothy Snyder: Véres övezet). *BUKSZ*, 2. sz. 128–133.

Kertész, 2016

Kertész Ákos: Ungváry Krisztián Orbán zsoldjában. *Kanadai Hírlap*, január 25.
<http://kanadaihirlap.com/2016/01/25/ungvary-krisztian-orban-zsoldjaban>
(utolsó letöltés: 2016. március 27.)

Kilian, 2012

Kilian, Jürgen: *Wehrmacht und Besatzungsherrschaft im russischen Nordwesten 1941–1944. Praxis und Alltag im Militärverwaltungsgebiet der Heeresgruppe Nord*. Ferdinand Schöningh.

Krausz, 2014

Krausz Tamás: Hogyan írná át Ungváry Krisztián a nagy honvédő háború történetét? *Századok*, 1. sz. 201–227.

Krausz, 2016

Krausz Tamás: „Úriember” megszállók és „jogtipró” partizánok? A magyar megszálló csapatok népirtó tevékenysége Ungváry értelmezésében. *Eszmélet*, január 17.
<http://eszmelet.hu/krausz-tamas-uriember-megszallok-es-jogtipro-partizanok/>
(utolsó letöltés: 2016. március 27.)

Krausz–Varga, 2013

Krausz Tamás – Varga Éva Mária: *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok, 1941–1947*. L'Harmattan.

Krausz–Varga, 2013a

Krausz Tamás – Varga Éva Mária: Egy könyvrecenzió – tizenkét csúsztatás. *Történelmi Szemle*, 2. sz. 325–340.

Krausz–Varga, 2013b

Krausz Tamás – Varga Éva Mária: A kitaláció mint kritikai eszköz. Válasz Számvéber Norbert recenziójára. *Hadtörténelmi közlemények*, 4. sz. 1067–1075.

Kunz, 2004

Kunz, Norbert: *Die Krim unter deutscher Herrschaft. Germanisierungsutopie und Besatzungsrealität*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Levéltárosok Egyesülete, 2015

Levéltárosok Egyesülete: *Szakmai beszámoló a magyar levéltárosok egyesülete 2015. évi vándorgyűléséről*. Gödöllő, 2015. július 5–8.

Lieb, 2002

Lieb, Peter: Täter aus Überzeugung? Oberst Carl von Andrian und die Judenmorde der 707. Infanteriedivision 1941/42. Das Tagebuch eines Regimentskommadeurs: Ein neuer Zugang zu berüchtigten Wehrmachtsdivision. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 4. sz. 523–557.

Longerich, 2012

Longerich, Peter: *Heinrich Himmler*. Oxford University Press.

Lower, 2005

Lower, Wendy: *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine*. University of North Carolina Press – USHMM.

Lübbers, 2010

Lübbers, Gert Carsten: *Wehrmacht und Wirtschaftsplanung für das Unternehmen „Barbarossa“*. Deutsche Ausbeutungspolitik in den besetzten Gebieten der Sowjetunion während des Zweiten Weltkrieges. Dissertation, Westfälischen Wilhelms-Universität.

Marsai, 2010

Marsai Viktor: Ungváry Krisztián: A magyar honvédség a második világháborúban. Review. *East Central Europe*, 2–3. sz. 389–391.

Máthé, 2013

Máthé Áron: Kísértet járja be a történelemtudományt. *Kommentár*, 3. sz.
http://www.kommentar.info.hu/iras/2013_3/kisertet_jarja_be_a_tortenelemtudomanyt

Máthé, 2016

Máthé Áron: Búcsú a fegyverektől? Kérdések Ungváry Krisztián A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban című könyve nyomán. *Kommentár*, 1. sz. 114-123.

Meindl, 2007

Meindl, Ralf: *Ostpreußens Gauleiter. Erich Koch – eine politische Biographie*. fibre Verlag.

Mulligan, 1988

Mulligan, Timothy Patrick: *The Politics of Illusion and Empire: German Occupation Policy in the Soviet Union, 1942–1943*. Praeger.

Musial, 2001

Musial, Bogdan: Die Wanderausstellung „Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944“ und der Bericht der Kommission zu ihrer Überprüfung. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 8. sz. 712–731.

Musial, 2004

Musial, Bogdan: *Sowjetische Partisanen in Weißrußland. Innenansichten aus dem Gebiet Baranowitschi 1941–1944. Eine Dokumentation*. Oldenbourg.

Musial, 2009

Musial, Bogdan: *Sowjetische Partisanen 1941–1944. Mythos und Wirklichkeit*. Ferdinand Schöningh.

Müller, 2007

Müller, Rolf-Dieter: *An der Seite der Wehrmacht Hitlers ausländische Helfer beim „Kreuzzug gegen den Bolschewismus“, 1941–1945*. Ch. Links Verlag.

Müller–Überschär, 2008

Müller, Rolf-Dieter – Ueberschär, Gerd R. (szerk.): *Hitler's war in the East, 1941–1945. A Critical Assessment*. Berghahn.

Müller–Volkman, 1999

Müller, Rolf-Dieter – Volkman, Hans-Erich (szerk.): *Die Wehrmacht. Mythos und Realität*. R. Oldenbourg Verlag.

Nolte, 2005

Nolte, Hans-Heinrich: Partisan War in Belorussia, 1941–1944. In Chickering, Roger – Förster, Stieg – Greiner, Bernd (eds.): *A World at Total War. Global Conflict and the Politics of Destruction, 1937–1945*. Cambridge University Press. 261–276.

Oldenburg, 2005

Oldenburg, Manfred: *Ideologie und Militarisches Kalkül. Die Besatzungspolitik der Wehrmacht in der Sowjetunion 1942*. Böhlau Verlag.

Pelle, 2005

Pelle János: Könnyű fejsze a nagy fába: Ungváry Krisztián: A magyar honvédség a második világháborúban. *Hitel*, 4. sz.
<http://epa.oszk.hu/01300/01343/00040/szemle.html>
(utolsó letöltés: 2016. március 27.).

Pohl, 1999

Pohl, Karl Heinrich (szerk.): *Wehrmacht und Vernichtungspolitik Militär im Nationalsozialistischen System*. Vandenhoeck – Ruprecht.

Pohl, 2009

Pohl, Dieter: *Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und*

einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944. R. Oldenbourg Verlag.

Pödör, 2007

Pödör László: Ungváry Krisztián: A magyar honvédség a második világháborúban. Osiris Kiadó, Budapest, 2005.

http://www.kurrenstortenelem.hu/dokument/recenziok/2007.01/ungvary_200701.html

Prantl, 1997

Prantl, Heribert (szerk.): *Wehrmachtsverbrechen. Eine deutsche Kontroverse.* Hoffmann und Campe Verlag.

Rainer M., 2005

Rainer M. János: „Én fekszem itt, míg századom megyen...” Ungváry Krisztián: A magyar honvédség a második világháborúban *Mozgó Világ*, 3. sz. 103–106.

<http://epa.oszk.hu/01300/01326/00061/15rainer.htm>

(utolsó letöltés: 2016. március 27.).

Richter, 1998

Richter, Timm C.: „Herrenmensch“ und „Bandit“. *Deutsche Kriegsführung und Besatzungspolitik als Kontext des sowjetischen Partisanenkrieges (1941–44).* LIT Verlag.

Schlemmer, 2005

Schlemmer, Thomas: *Die Italiener an der Ostfront 1942/43. Dokumente zu Mussolinis Krieg gegen die Sowjetunion.* R. Oldenbourg Verlag.

Schlemmer, 2005a

Schlemmer, Thomas: Das königlich-italienische Heer im Vernichtungskrieg gegen die Sowjetunion Kriegführung und Besatzungspraxis einer vergessenen Armee 1941–1943. In Reichardt, Sven – Nolzen, Armin: *Faschismus in Italien und Deutschland. Studien zu Transfer und Vergleich.* Wallstein Verlag. 148–175.

Schulte, 1989

Schulte, Theo J.: *The German Army and Nazi Policies in Occupied Russia.* Berg.

Shepherd, 2000

Shepherd, Ben: *German Army Security Units in Russia, 1941–1943. A Case Study.* PhD thesis, University of Birmingham.

Shepherd, 2002

Shepherd, Ben: Hawks, Doves and Tote Zonen: A Wehrmacht Security Division in Central Russia, 1943. *Journal of Contemporary History*, 3. sz. 349–369.

Shepherd, 2004

Shepherd, Ben: *War in the Wild East. The German Army and Soviet Partisans*. Harvard University Press.

Shepherd, 2009

Shepherd, Ben: The Clean Wehrmacht, the War of Extermination, and Beyond. *The Historical Journal*, 2. sz. 455–473.

Sipos, 2014

Sipos Péter: A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. *Múltunk*, 1. sz. 86–91.

Slepyan, 1994

Slepyan, Kenneth D.: *The People's Avengers: Soviet Partisans, Stalinistic Society and the Politics of Resistance 1941–1944*. Ann Arbor, University of Michigan.

Slepyan, 2006

Slepyan, Kenneth D.: *Stalin's Guerrillas*. University Press of Kansas.

Slepyan, 2010

Slepyan, Kenneth D.: Partisans, Civilians and the Soviet State: An Overview. In Shepherd, Ben – Pattinson, Juliette: *War in a Twilight World. Partisan and Anti-Partisan Warfare in Eastern Europe, 1939–45*. Palgrave Macmillan. 35–57.

Snyder, 2010

Snyder, Timothy: *Véres övezet. Európa Hitler és Sztálin szorításában*. Park Kiadó.

Steinhart, 2015

Eric C. Steinhart: *The Holocaust and the Germanization of Ukraine*. Cambridge University Press.

Struve, 2015

Struve, Kai: *Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt. Der Sommer 1941 in der Westukraine*. De Gruyter-Oldenburg.

Szabó, 1944

Szabó László: Bandaharc. *Magyar Katonai Szemle*, 1. sz. 465–473.

Szabó, 2013

Szabó Péter: A magyar királyi honvédség és a tudatos népiirtás vádja. *Történelmi Szemle*, 2. sz. 307–323.

Számvéber, 2013

Számvéber Norbert: Egy forráskiadvány margójára: A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. (Levéltári dokumentumok 1941–1947). *Hadtörténelmi Közlemények*, 2. sz. 571–582.

-
- Szentpály-Juhász, 2005
Szentpály-Juhász Miklós: Ungváry Krisztián: A magyar honvédség a második világháborúban. *Szépirodalmi Figyelő*, 1. sz. 122–123.
- Thiele, 1997
Thiele, Hans-Günther: *Die Wehrmachtausstellung*. Bundeszentrale für politische Bildung.
- Ungváry, 1999
Ungváry, Krisztián: Echte Bilder – problematische Aussagen. Eine quantitative und qualitative Analyse des Bildmaterials der Ausstellung „Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941–1944“. *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 10. sz. 584–603.
- Ungváry, 1999a
Ungváry, Krisztián: „Reemtsmas Legenden“. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, november 5.
- Ungváry, 1999b
Ungváry, Krisztián: „Verbrechen und Haftung“. *Süddeutsche Zeitung*, november 16.
- Ungváry, 1999c
Ungváry, Krisztián: „Die unwissenschaftliche Ausstellung“ [Manuskript, Februar 2000, lag der Kommission vor] Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944. Ausstellungskatalog, 4. überarbeitete Aufl., Hamburg.
- Ungváry, 2002
Ungváry, Krisztián: Die ungarische Besatzungstruppe in der Sowjetunion 1941–1943. *Ungarn-Jahrbuch*, 2002/2003, 26. kötet, 125–163.
- Ungváry, 2004
Ungváry, Krisztián: Robbing the Dead. The Hungarian Contribution to the Holocaust. In Kosmala, Beate – Tych, Feliks (szerk.): *Facing the Nazi Genocide*. Berlin, 231–262.
- Ungváry, 2005
Ungváry Krisztián: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Osiris.
- Ungváry, 2005a
Ungváry Krisztián: Kitelepítés, lakosságcsere és a holokauszt egyes összefüggései. In Molnár Judit (szerk.): *A Holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Balassi Kiadó, 84–99.
- Ungváry, 2005b

-
- Ungváry, Krisztián: Das Beispiel der ungarischen Armee. Ideologischer Vernichtungskrieg oder militärischer Kalkül? In: Hartmann, Christian – Hürter, Johannes – Jureit, Ulrike: *Verbrechen der Wehrmacht. Bilanz einer Debatte*. C.H.Beck. 98–106.
- Ungváry, 2005c
Ungváry Krisztián: Megsemmisítő háború: a keleti front és a magyarok által elkövetett háborús bűncselekmények a második világháborúban. *Belügyi Szemle*, 2. sz. 5–34.
- Ungváry, 2007
Ungváry, Krisztián: Kriegsschauplatz Ungarn. In: Frieser, Karl-Heinz: *Das Deutsche Reich und der zweite Weltkrieg. Die Ostfront 1943/44. Der Krieg an der Ostfront und an den Nebenfronten*. 8. kötet. Deutsche-Verlagsanstalt. 849–960.
- Ungváry, 2007a
Ungváry Krisztián: Hungarian occupation Forces in the Ukraine 1941–1942: The Historiographical Context. *Journal of Slavic Military Studies*, 20. sz. 81–120.
- Ungváry, 2013
Ungváry Krisztián: A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok 1941–1947. *Századok*, 6. sz. 1561–1579.
- Ungváry, 2014
Ungváry Krisztián: „Véres övezet”. Kovács András pokoljárása 1939–1951. *Korall*, 58. szám, 167–185.
- Ungváry, 2014a
Ungváry Krisztián: Üllő és simogatás között. Válasz Krausz Tamásnak. *Századok*, 1. sz. 229–233.
- Varga, 2014
Varga Éva Mária: A holokaoszt magyar aspektusa a Szovjetunióban: források és levéltárak. In Krausz Tamás – Barta Tamás: *Az antiszemitizmus történeti formái a cári birodalomban és a Szovjetunió területein*. Russica Pannonicana, Budapest. 77–90.
- Verbrechen der Wehrmacht, 2002
Hamburger Institut für Sozialgeschichte: *Verbrechen der Wehrmacht, Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941–1944*. Hamburg, HIS Verlagsgesellschaft.
- Zellhuber, 2006
Zellhuber, Andreas: „Unsere Verwaltung treibt einer Katastrophe zu...” *Das Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete und die deutsche Besatzungsherrschaft in der Sowjetunion 1941–1945*. Verlag Ernst Vögel.
